

प्रकरण ६
उपसंहार

प्रकरण ६

उपसंहार

मराठी कवितेला एक दीर्घ व समृद्ध अशी परंपरा आहे. मराठी साहित्यसंपदा लिपीबद्ध होण्याआधी ती मौखिक स्वरूपात अस्तित्वात होती. या लोकसाहित्याला लिपीची गरज नव्हती. लोकगीत, जानपद गीतं, जात्यावरच्या ओव्या, हादग्याची गाणी, लग्नसोहळ्यादी उत्सवातील गाणी या सर्वांचे सर्जक (निर्मिक) अज्ञातच राहिले. ही लोकगीतांची, लोकाव्याची मौखिक परंपरा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे प्रदान होत आली आहे. आजही ती टिकून आहे. इ.स. सातव्या शतकापासून मराठी भाषा लिपीबद्ध होताना दिसते. बाराव्या शतकात 'विवेकसिंधुच्या' रूपाने ग्रंथबद्ध होताना दिसते. आदयकवीकीर्ती मुकंदराजांनी लिहिलेला विवेकसिंधु हा ग्रंथ मराठीतील आदय पदय ग्रंथ ठरला.

महाराष्ट्रात बाराव्या शतकाच्या शेवटी स्थापन झालेला महानुभाव संप्रदायाने स्त्रियांनाही आध्यात्म साधनेची संधी दिली. महानुभव संप्रदायाप्रमाणेच वारकरी संप्रदाय आणि समर्थ संप्रदायांनीही आपल्या सांप्रदायिक आध्यात्मिक वाटचालीमध्ये स्त्रियांना प्रवेश देऊन स्त्रियांच्या अभिव्यक्तीचा मार्ग मोकळा केला त्यामुळे तत्कालीन स्त्रियांना ज्ञानप्राप्ती झाल्यामुळे या स्त्रिया जीवनाच्या, संसाराच्या जाचक रहाटगाडयातून स्वतःला मुक्त करून ईश्वरभक्तीत रममाण होऊ शकल्या. या स्त्रियांनी निर्माण केलेले साहित्य आजही प्रसिद्ध आहे. जीवनमार्गदर्शक आहे.

मराठी वाङ्मयाचा इतिहासात आदयमराठी कवयित्रीचा मान महानुभाव संप्रदायातील महदंबा यांच्याकडे जातो. महदंबा यांची 'धवळे' व 'मातृकी रुक्मिणी स्वयंवर' ही मराठीतील पहिली कथाकाव्ये आहेत. त्यानंतरच्या वारकरी संप्रदायातील संत मुक्ताबाई, संत जनाबाई, संत कान्होपात्रा, संत सोयराबाई, संत बहिणाबाई, संत वेणाबाई या संत कवयित्रींनी मराठी काव्यपरंपरेत मोलाचे कार्य केले. श्रीविठ्ठलभक्तीबरोबरच, ईश्वरभक्तीबरोबरच स्त्रीन्दुःख तत्कालीन समाजस्थितीचे वर्णनही आपल्या ओवी अभंगातून घडवले.

१९ व्या शतकामध्ये क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले या एकमेव कवयित्री आहेत. या शतकाच्या आधीच्या काळात पंडीती कविता आणि शाहीरी कविता यांमध्ये कवयित्रींच्या काव्याचा प्रवास खंडित झालेला दिसतो. याचे कारण पुरुषप्रधान संस्कृती हे असू शकेल. १९ व्या शतकाच्या मध्यात स्त्री शिक्षणाला प्रारंभ झाला. पहिल्या

शिक्षिका सावित्रीबाई फुले या एकोणीसाव्या शतकातील एकमेव कवयित्री असण्याबरोबरच अर्वाचीन मराठी कवितेच्या जननी आहेत. स्त्री शिक्षणामुळे स्त्रीला स्वतःवरील असणाऱ्या बंधनांची जाणीव झाली. अनेक समाज सुधारकांनी सार्वजनिक पातळीवर स्त्रियांच्या हक्कांसाठी संपूर्ण लढा दिला. महात्मा जोतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्षी कर्वे, आगरकर लोकहितवादी सुधारकांची नावे अग्रक्रमाने घ्यावी लागतात. त्यांनी स्त्री शिक्षणासाठी चळवळी उभारून अनेक संस्था स्थापन केल्या. त्यांच्या या जनजागृतीच्या मोहिमेत हळूहळू विचारी आणि धीट असे सामान्य जनही सामील झाले. त्यांनी आपल्या कुटुंबातील स्त्रियांना काही प्रमाणात स्वातंत्र्य देऊन शिक्षणाची संधी दिली.

साधारणपणे विसाव्या शतकाच्या सुरवातीच्या पहिल्या दशकात स्त्री काव्याचे संग्रह प्रकाशित होऊ लागले. संपादित असणाऱ्या या स्त्रीकाव्यरचनांचे स्वरूप गीत वा गाणे असेच होते. पारंपारिक लोकसाहित्यातील मौखिक लोकगीतांचा तो प्रगत आविष्कारच होता. १९५० पर्यंतची कविता आनंद आणि हौस याच प्रेरणेतून निर्माण झाली. सोज्वळ आणि शालीन अभिव्यक्ती असणारे हे काव्य प्रपंचाशी निगडित गोष्टींवरच आधारित होते.

१९५१ साली लक्ष्मीबाई टिळकांचा 'भरली घागर' हा संपादित काव्यसंग्रह प्रकाशित झाला. त्यानंतर लगेचच बहिणाबाई चौधरींच्या अहिराणी बोलीतील कवितासंग्रह संपादित स्वरूपात प्रकाशित झाला. लक्ष्मीबाई टिळकांच्या काव्यातून परंपरागत स्त्री मनाची प्रापंचिक सुख-दुःखे येतात. तर बहिणाबाईंच्या काव्यातून ग्रामीण जीवन, संस्कृती, निसर्ग, संसाराचे चिंतन या जाणीवा प्रकट होतात. लक्ष्मीबाई टिळक आणि बहिणाबाई चौधरी यांचे काव्य हे स्त्रीमन संवेदनांचे प्रतिनिधीत्व करणारे होते.

१९५० नंतरच्या काळातील कवयित्रींच्या काळातील स्त्री काव्याने आधुनिक काळातील स्त्रीवादी काव्याच्या पाउलखुणा उमटवल्या. संजीवनी मराठे, इंदिरा संत, शांता शेळके, अनुराधा पोतदार, पद्मा गोळे, शिरीष पै ह्या या कालखंडातील प्रसिद्ध कवयित्री आहेत. या स्वातंत्र्योत्तर कालीन कवयित्रींनी आपले आत्ममान आणि अस्तित्वमान जपत नवकाव्यांचा एक जोरदार प्रवाह निर्माण केला. या कवयित्रींनी १९८० नंतरच्या निर्माण झालेल्या आधुनिक स्त्रीवादी कवितेचा भक्कम पाया घातला. १९५० ते १९८० या काळातील पहिल्या महत्वपूर्ण पिढीतील या कवयित्रींची कविता भावकविता जरी असली तरी ती अधिक चिंतनशील बनलेली आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीवादी साहित्यनिर्मितीला प्रारंभ झाला असला तरी स्त्रीवादी ही संकल्पना खऱ्या अर्थाने रुढ झाली ती १९७७ च्या स्त्रीमुक्ती चळवळीनंतर, संयुक्त राष्ट्रसंघानं हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून जाहीर केलं. जागतिक महिला परिषदेने महिला दशक घोषित केलं. स्त्रीमुक्ती चळवळीमुळे स्त्रीला स्वस्थितीची जाणीव झाली व स्तःवरील अन्यायाविरुद्ध, शोषणाविरुद्ध ती बंड करुन उठली. याच स्त्रीमुक्ती चळवळीतून 'स्त्रीवादी' साहित्याचाही पुरस्कार करण्यात आला. या साहित्याचे वेगळे निकष निर्माण झाले आणि जगभरातून महिला साहित्यिकांनी स्त्रीवादी लेखन जोमाने करण्यास सुरवात झाली.

लैंगिक प्रेरणा, मनोविश्लेषण, स्त्रीचे शरीरनिष्ठ अनुभवांचे आविष्करण, वास्तवपूर्ण समाजचित्रण, स्त्रीसमस्या, स्त्रीकेंद्री भाषिक अभिव्यक्ती, माणूसपणाचा हक्क, स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार मनोविकृतीतील स्त्रीचे खरे अस्सल अनुभव, अन्याय व शोषणाचा कडाडून विरोध या गोष्टी स्त्रीवादी साहित्यातून अभिव्यक्त झाल्या. मराठी साहित्यात कमल देसाई, विजया राजाध्यक्ष, गौरी देशपांडे, शिरीष पै, सानिया , मेघना पेठे, छाया दातार, इ. आघाडीच्या स्त्रीवादी लेखिकांनी कादंबरी, कथा , काव्य आणि वैचारिक लेखनातून स्त्रीवादाचा पुरस्कार केला. या लेखिका आघाडीच्या स्त्रीवादी लेखिका म्हणून ओळखल्या जातात.

१९८० च्या दशकात स्त्रीमुक्ती विचारांनी प्रेरित होऊन स्त्रीवादी लेखन काव्याच्या प्रांतातही घडून आले. या आधुनिक कवयित्रींमध्ये मल्लिका अमर शेख, नीरजा, अश्विनी घोंगडे, प्रज्ञा लोखंडे, पद्मा गोळे, रजनी परुळेकर, प्रभा गणोरकर, सुहासिनी इर्लेकर, अनुराधा पाटील या काही प्रमुख कवयित्री आघाडीच्या स्त्रीवादी कवयित्रीं म्हणून ओळखल्या जातात. या कवयित्रींची कविता आधुनिक काळाशी सुसंगत आहे. जीवनमूल्यांची, प्रापंचिक भूमिकेची, स्त्रीत्वाची जूनी संदर्भ चौकट या कवयित्रींनी मोडून टाकली आहे. स्त्री संघर्षाची प्रखर जाणीव यांच्या कवितेतून येते. बिनमथळ्याची कविता, दीर्घ कविता, गझल, हायकू अशा अनेक काव्यरचना प्रकारांचा वापर या आधुनिक मराठी कवयित्रींनी केलेला दिसतो. वैचारिकता, श्रद्धाभंग, यंत्रयुगाचा प्रभाव, भीषण वास्तवाचे संवेदन, दुर्बोधता, प्रतिभावाद, स्त्रीपुरुष संबंधांचे चित्रण यांसारखे विशेष आधुनिक स्त्री काव्यातून प्रतीत होतात

स्वातंत्र्योत्तर काळात म्हणजे १९६०. नंतरच्या काळात दलित साहित्य ही संकल्पना उदयास आली. या दलित समाजाचे प्रेषित डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या समाजात माणुसकीची क्रांती घडवली. त्यांच्या 'शिका-संघटीत व्हा-संघर्ष

करा' या प्रेरणेने हा समाज साक्षर बनला. आणि पिढ्यान्पिढ्या होत आलेला अत्याचार, भोगलेल्या यातना साहित्यातून प्रकट होऊ लागल्या. साहित्याचे सारेच वाङ्मयप्रकार हाताळताना या समाजातील लेखकांनी कवितेच्या माध्यमातूनच आपले विचार अधिक प्रभावी आणि प्रखरपणे मांडले. या दलित साहित्यात स्त्री लेखक मोजक्या असल्यातरी त्यांचे लेखन अत्यंत प्रगल्भपणे झालेले दिसते. त्यातही काव्याच्या प्रांतात कुमुद पावडे, सुगंधा शेंडे, हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेवार, आशा थोरात, मीन गजभिये आणि प्रज्ञा लोखंडे इ. कवयित्रींनी आपल्या काव्यातून घर, समाजामध्ये होणारी स्त्रीची परवड अत्यंत मार्मिकपणे मांडली आहे. स्त्रीचे दुःख प्रकट करतानाच दलितत्वाचे दुःख ही या कवयित्री प्रकट करतात.

आधुनिक मराठी कवयित्रींच्या तिसऱ्या पिढीतील 'प्रज्ञा लोखंडे' या एक दमदार लेखन करणाऱ्या महत्त्वपूर्ण कवयित्री आहेत. कविता लिहिणे हे त्यांचे प्रमुख वैशिष्ट्य असले तरी स्तंभलेखन, नाटक, समीक्षा आणि संपादन या साहित्याच्या विविध क्षेत्रांमध्ये प्रज्ञा लोखंडे यांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. याबरोबरच एक जबाबदार व्यक्ती म्हणून त्या दलित चळवळ, सामाजिक चळवळ, साहित्य चळवळ यांसारख्या सामाजिक क्षेत्रातही सातत्याने सहभागी होतात. 'अंतःस्थ' उत्कट जीवघेण्या घगीवर', 'मी मिडळू पाहतेय समग्राशी डोळा' हे त्यांचे काव्यसंग्रह असून या तीनही काव्यसंग्रहांना विविध महत्त्वपूर्ण पुरस्कार प्राप्त झालेले आहेत.

'उत्कट जीवघेण्या घगीवर' या काव्यसंग्रहातून प्रज्ञा लोखंडे यांनी स्त्रीत्वाच्या संघर्षाची आत्मपीडा प्रखरतेने मांडली आहे. समाजात रुढ असणाऱ्या स्त्री दुःखाच्या विविध प्रतिमा त्या स्पष्ट करतात. या काव्यसंग्रहातून स्त्री-पुरुष संबंधांचा फोलपणा आणि त्यातून येणारे रितेपण कवयित्री प्रज्ञा लोखंडे अधिक स्पष्ट करतात. प्रज्ञा लोखंडे यांनी दलित कविताही लिहिली आहे. त्यांची कविता फक्त स्त्रीकेंद्री-स्त्रीवादीच न राहता ती दलित स्त्रीवादी अशी होते. या काव्यसंग्रहातून त्यांनी महानगराचे विदारक जीवनदर्शन घडवलेले आहे. प्रज्ञा लोखंडे यांना मिथकांचे वावडे नाही. परंतु मिथक, प्रतिमा आणि प्रतीके यांचा अनाठायी उपयोग त्यांनी आपल्या काव्यातून टाळलेला आहे. स्त्रीजीवनाचे पारंपारिक-सांस्कृतिक संदर्भ कवयित्री प्रज्ञा लोखंडे यांनी झुगारून दिले आहेत. आणि आधुनिक स्त्रीच्या जगण्याचे नवे संदर्भ, तिच्या मुक्तीच्या नव्या संकल्पना आपल्या काव्यातून स्पष्ट केलेल्या आहेत.

'मी मिडळू पाहतेय समग्राशी डोळा' या काव्यसंग्रहातून प्रज्ञा लोखंडे यांच्या विकसनशील विचारसरणीतून साकारलेले कवितेचे अनोखे आणि निश्चित असे स्वरूप पहावयास मिळते. स्त्री सन्मानाचा पुरस्कार करणारी कविता यात आहे. प्रज्ञा

लोखंडे यांनी या काव्यसंग्रहातून पुराणकाळापासून ते आत्ताच्या पोस्ट मॉडर्नझिम पर्यंतच्या स्त्री-प्रश्नांना प्रकट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मानवी नातेसंबंधातली बेगडी, संकुचित वास्तवता यातून व्यक्त होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी एका मोठ्या समूहाला जमातवादाच्या सांस्कृतिक कुरघोडीतून बाहेर काढून, त्यांचे पशुत्व नष्ट केले. आणि मानवीपण बहाल केले. या सम्यक परिवर्तनाच्या प्रवाहाचं आशयसूत्र या काव्यसंग्रहातून प्रज्ञा लोखंडे यांनी मांडलं आहे. याआधीची त्यांची कविता ही भूक आणि क्षुधा, तहान आणि तृष्णा या साध्या सोप्या नसलेल्या भेदातून वाट काढणारी आहे. या काव्यसंग्रहातून कवयित्री प्रज्ञा लोखंडे हा भेद समष्टीच्या व्यापकतेला केंद्रभूत मानून समग्राशी डॉळा भिडवू पाहण्याची हिंमत व्यक्त करतात.

प्रज्ञा लोखंडे यांनी प्रामुख्याने स्त्रीवादी भूमिका आपल्या काव्यातून मांडताना स्त्रीपुरुषांचे चित्रण वास्तवदर्शी झाले आहे. त्यांच्या कवितेचा रुपबंधात्मक कल मुळात स्त्री वेदनेशी निगडीत असल्याने त्यांनी आपल्या कवितेतून स्त्री मनाचा, संवेदनांचा अत्यंत सखोलपणे चिंतनशील विचार केला आहे. इथल्या स्त्रीच दुःख हाच प्रज्ञा लोखंडे यांच्या विचारप्रक्रियेचा मुख्य स्रोत आहे. अशा दुःखित स्त्रीला स्वतःच्या उध्दाराचा मार्ग त्यांनी आपल्या कवितेतून सिध्दार्थ बुध्दांची विचारधारा प्रज्ञा लोखंडे यांच्या कवितेतून सुस्पष्ट होऊन स्त्रवते. गावकुसाबाहेरचे दुर्लक्षित जग, शोषित, अभावग्रस्त समाजघटकांच्या भावानुभवांना प्रज्ञा लोखंडे यांनी आपल्या कवितेतून प्रकट केले असले तरी त्यातूनही स्त्रीवादी भूमिकेचा प्रत्यय त्यांनी साक्षात केला आहे. ग्लोबलायझेशनमुळे स्थावर मालमत्तेच्या हक्कांनी आणि रक्तसंबंधाच्या नात्यांनी कंगाल होत जाणाऱ्या माणसाला त्याच्या कातडीचे तरी पांघरुन सापडेल का अशी भयावाह शंका व्यक्त करत प्रज्ञा लोखंडे यांनी महानगरीय संस्कृतीच्या विदारक संवेदना व्यक्त केल्या आहेत.

प्रज्ञा लोखंडे काव्यनिर्मितीचा एकूण कल स्त्रीवादी भूमिकेकडे असला तरी त्यांच्या काव्यातून दलित जाणीवा आणि महानगरीय जाणीवांचा उत्कट प्रवास सुरु होतो. 'उत्कट जीवघेण्या घगीवर' आणि 'मी भिडवू पाहतेय समग्राशी डॉळा' या काव्यसंग्रहातून येणारा याच प्रखर जाणिवांच्या प्रवासाचा स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून शोध घेण्याचा हा प्रयत्न आहे.